

TÖMÖRKÉNY ISTVÁN IROI NYELVENEK NEHÁNY MONDATTANI SAJÁTSÁGA.

Írta: MUCSI JÓZSEFNÉ

TOMPA JÓZSEF »A stílusvizsgálat módszeréhez« c. tanulmányában [1] meggyőzően mutat rá arra, milyen szükséges és hasznos dolog lenne egyes irodalmi remekművek nyelvi-stilisztikai feldolgozása. Ugyanerre utal a III. országos nyelvészkongresszus stilisztikai vitája [2]. Nem is szűkölködnek lapjaink az ilyen témájú cikkekben; a Magyar Nyelvőr újabb évfolyamai, a Magyar Nyelv, a Pais Emlékkönyv sok átfogó és részletkérdést tárgyal az említett szempont szerint. A mondattani vizsgálódások, mondatelemzések is egyre jobban meggyőznek bennünket arról, hogy a stilisztika figyelembevétele nélkül nehéz helyes eredményre jutni. J. RIES jeles mondattani munkájában külön fejezetet szentel a syntaxis és stilisztika kérdéseinek [3]. Ugyanígy nyilatkozik MAX DEUTSCHBEIN is: »Im Zusammenhang mit meinen syntaktischen Studien habe ich immer stärker die Überzeugung gewonnen, dass eine letzte durchdringende Behandlung der Syntax nur in der Verbindung mit der Stilistik möglich ist.« [3a]. Ugyanerre a megállapításra jut KLEMM is, mikor az élőbeszédre jellemzőbb bonyolult mondatrend szabályait nem foglalja össze, hanem erre nézve átadja a szót a stilisztikusnak [4]. Az efféle hivatkozások számát még szaporíthatnánk, de talán ennyi is elég ahhoz, hogy eldöntöttnek tekintsük: a nyelvi jelenségeket nem ragadhatjuk ki környezetükből, vizsgálatuknál figyelembe kell venni a *szituációt*, ami nem csupán a közvetlen előzményt, ill. következményt jelenti a szövegben, hanem ezenkívül a beszélő és a hallgató viszonyát, a témát, a műfajt s messzebb menve az író magát, akinek egyéniségéből a stílus fakad [5].

Ilyenféle megfontolások vezettek el oda, hogy bizonyos mondattani jelenségeket keressünk és vizsgáljunk Tömörkény István írásaiban. Ezek az írások ugyanis híven tükrözik a szegedi nép, a szegedi parasztság gondolkodásmódját, beszédét. ZOLNAI GYULA lélektani fejtegetései [6] keltették másfelől azt a gondolatot, hogy a népnyelvre oly jellemző mondatát-
szövdések bőven akadhatnak novelláiban.

* * *

Tömörkény stílusa, nyelve irodalmunk, nyelvészetünk számára igen gazdag, maradandó becses ajándék. Eredménye ez annak a »makacs szege-

diességnek«, amely a közismerten lokálpatrióta alsó- és felsővárosiakkal együtt Tömörkényben él, s amelynek korlátait tudatosan nem is akarja áttörni [7].

Ez volt az oka annak, hogy 1934-ben elhangzik róla, hogy »megmarad sajátosnak, egyszerűnek... Magános író, elfeledett író... parasztlátásának komolysága, szervessége, stílusának súlyos zamata mai napig élő értékek, melyeknek elkallódását igaz szívvel kellene fájlalnunk« [8]. Ez a stílus és nyelv az író és a város meg a parasztság viszonyából táplálkozik. Hozzájuk való ragaszkodása tudatos. Gyermekfejjel tapasztalja az árvíz miatt pusztuló város lakóinak lokálpatriotizmusát [9]; fiatalember korában a gazdag, »zsiros«, gőgös felsővárosi halász-, hajócsaládok között él; figyel az egyszerű embereknek a misztikumba való odaadó beleérvülését [10]. Sok irányú a hatás, de mind helyi, szegedi jellegű. 1899-ben szóba önti, sűriti mindezt, mintegy határozott irányt szabva írásainak: »Az ígéret földje ott volt a Szent István-téri búzapiacon, a gyümölcspiacon, a lóvásárban és messze kint a nagy mezőkön, ahol apró házakban egyszerű emberek módfelett egyszerű életet élnek. Ez a mi népünk. Ez az igazi.« [11].

Talán nincs is kritikusa, aki hol dicsérően, hol elmarasztalóan meg ne emlitené néprajziasságát. Igaz hűséggel jelentkeznék írásaiban a paraszti élet külsőségei, lakásuk és ruhájuk, mesterségük s az ezzel járó apró-cseprő ténykedések, szokások, babonák. »A paraszti életnek szellemi és anyagi világát szövevényes, saját törvényeihez igazodó társadalmát, a paraszti élet környezetét, a szinte megleshetetlen apróságokig ismeri és érti.« [12]. Mindez mégsem lesz mesterkélt nála, az olvasó nem érzi etnográfus tudálékoskodásnak, ellenkezőleg: a parasztember s egyszerű életének rajza csak így válik előttünk tökéletessé.

A ritmikusan egymást váltó mondatokba egy-egy tájszó csúszik, megakad az eredeti gondolat továbbfűzése, mert a tájszót rögtön meg is magyarázza az író. De nem jegyzetben teszi ezt, nem is zárójelben vagy bántó megszakítással személyes közlés formájában. Beleillik a magyarázat a költői mondanivalóba, háttérben marad az író, mert annyira beleélte magát mondanivalójába (immanens beleélés) s feloldódik abban, nem kell személy szerint magyarázkodnia.

»Pétör akkor szokott énekelni, mikor be van rúgva, mikor pedig énekel, akkor gegőzni szokott. Mikor valaki a sikoltozásban oly kiméletlenül használja a torkát, mintha nem az övé volna, akkor gegőzik. Gegőzte tehát Pétör kiméletlenül a kutya világot, kereste a végét, azután a kislajbi zsebébe nyúlt, végezetül a kovácsot biztatta, hogy tíz-husz pengő nem drága. Ő maga ugyan csak csuszában volt; olyan bocskorféle ez a csusza, a viselete már egy ízben elmaradt, de most, hogy újra szegényedik a világ, ebben az irtóztató télségben megint divatja kezd lenni. Lám, Pétör is benne divatozik.« [13]. Nem hiába kóborolt a külváros utcáin Tömörkény, járta a tanyavilágot, évődött öreg szülékkel egy-egy néprajzi darabért [14], vagy hallgatta meg irodalmi igényeiket [15], »stílusá magábaszívta a Szegedvidéki tájnyelv gazdagságát« [16].

»A népi beszéd sokszori lomha lassúságát, körülményességét, kritikusai előtt bántó módon hű pontossággal követi.« [17]. Éppen ennek a »lomha nyelvi lassúságnak« tudható be, hogy a ZOLNAI szerint a népnyelvben oly gyakran előforduló mondatátszövődések csak ritkábban akadnak Tömör-

kény írásában. ZOLNAI lélektani magyarázata implikálja, hogy a gyorsabb ütemű beszéd többször teremt átszövődéseket, mivel ebben a gondolatok rendezése kevésbé lehetséges, ill. a lényegesebb képzetemek előbb tódulnak a tudat nézőpontjába. Az alföldi ember lassúbb, megfontoltabb — körmönfontabb — gondolkodásának megfelelő lesz a nyelvi megnyilatkozás is; de nem átszövődésekkel, hanem ritmikus szaggatottságú, ráérő eltöndöcsében inkább *átképzeléses* jelenségekkel.

Paraszt-témájú novelláiból néhány mondat vizsgálata érdekes tanulságokat nyújt.

Égészen egyszerű, a főmondat tárgyára vonatkozó mellékmondatot közbeékelő jelenség:

»... nem volt rá érkezés az új borjúbörccipőt, amit akkor még nem árultak feketére festve, be is subickolni.« [18].

Érzelmi velejárók eredményezik a következő mondat szokatlan rendjét:

»Hát a Lim partján aki volt, nem abba a meszes gödörbe hajították azt a kutyát?« [19].

A »hát« erős nyomatékkal, emfázissal ejtett módosítószó az összetett mondat egészére vonatkozik itt, nem csupán a mellékmondatra. A mellékmondat megelőzi a főmondatot, az alany gyanánt álló *ami-aki* kötőszó szórendjének megcserélésével, hogy így közelebb jusson ahhoz a határozóhoz, melynek jelzői mellékmondata [20].

Sokkal bonyolultabb a szerkezete az alábbi mondatoknak: »... aki kutya csak a parti csőszházakban van, mind a vackába osont.« [21].

A jelzői mellékmondat megelőzi a főmondatot, s szükségszerűen magabarántja a főmondat alanyát. Így lesz sokkal nagyobb nyomatéka mind a fő-, mind a mellékmondatnak. (Az *aki-ami* felcserélés a népnyelvben és a népnyelvet használó írónál gyakori.)

Természetesen nem azonos a stiláris értéke az eredetiével ennek a mondatnak: »Minden kutya, amely csak a parti csőszházakban van, a vackába osont.« S ugyanez érvényes az eredeti mondat következő változatára: »A vackába osont minden kutya, ami csak a parti csőszházban van«; bár értelmileg azonosak az író eredeti mondatával.

»Amely lovat hetvenötre tartanak, azt odaadják hatvanért.« [22].

»Ki mivel keresi a kenyerét, azt szereti.« [23].

Az első mondatban a hátravetett főmondat tárgya kerül az elől álló jelzői mellékmondatba; a másodikban pedig az alany, holott nyilvánvaló, hogy a főmondat tárgyát, ill. alanyát fejezi ki a mellékmondat. Ezért a főmondatval való kérdés nem vezet eredményre a tagmondatok viszonyának megállapításában.

»A fölöttünk élő hatalmas Isten, mikor a folyók sorsát kezdetben intézte, már akkor gondoskodott a halászok ügyei felől is.« [24]. A hátravetett főmondat alanya a mellékmondat élére kerül — annak is alanya ugyan — s annyira az alany van a tudat előterében, hogy annak következtében inverzió is történik, a kötőszót is megelőzi az alany.

Ezek a lélektanilag, grammatikailag elemezhető mondatfajtákon kívül sokkal gyakrabban találkozunk ún. átképzeléses szerkezetekkel [25]. Hosszú, összetett mondatait ritmikus szakaszokra taglalja a leíró közlés, s a szereplők ajkán élővé lesz a rövid mondat. Sem szerkezetileg, sem tartal-

milag nem remekbe szabott mondatok ezek; se nem eötvösi körmondatok — bár terjedelemre ott vannak —, se nem Gárdonyira jellemző apró mondatok; különös vegyülékmondatok ezek, amelyeknek így, a környezetükkel való teljes összefüggésükben van csak meg a stiláris értékük.

»Elmentek hát az emberek Hévízhez és nem mutatkoztak be, hanem azt mondták, hogy nono. Azt is mondták, hogy igen csak el vannak már késve a fallal, és annyi bizonyos, hogy ezen a télen hideg lesz a tanya, mert már nem lehet a falat sárral betapasztani és kimeszelní, *hanem azért csak elkészítjük a tanyát, el, el, no ha mindjárt csak kukoricaszár lesz is a teteje.*« [26].

»Hát nézték az emberek a földeket és mértékelték, de csak úgy szemmel, *hogy emez emilyen, amaz amolyan, ne, bátya, hát az ott az oldalasban, ott a malyban csakugyan dinnye alá való.*« [27].

»Leteszi most már Ádám a talicskát a földre. Három lépésre távozik s onnan nézi; lassan körüljárja, megfelelő távolságból, s minden oldalról megtekinti; *hát ami azt illeti, alkatrészei jól vannak egymásba eresztve, csak az ékek — a jó reggelét neki —, nézzük az éveket!*« [28].

Mondatai rövidék. Itt nincsenek »gyanúsan tarka sallangok, szövirágok«, melyeknek eltávolítása után »zilált vagy henyé gondolatok maradnának csupán« [29]. Rövid, igei állítmányos mondatai bővítmények, sallangok nélkül követik egymást, csak a cselekményre irányítva a figyelmet.

A példák azt mutatják, ott csap át az író egyenes beszédbe, ahol kevés nyomatékúnak érzi a közlést.

Ugyancsak az alföldi néplélek tárul elénk a tartalmatlan, időtöltő szóváltásokban:

»Jegenye . . . benyitotta az ajtót és szerencsés jónapot kívánt, mint közönségesen kell . . .

— No mire végzik? — kérdé Jegenye András és levévén fejéről a kalapját és körülkefélté azt a könyökével.

— Hát csak csináljuk. — Felelte a segéd.

— Ugyan, úgy-e? — Mondá hitetlenül Jegenye uram.

— De bizony csak! —

— No né — válaszolt elégületen András.« [30].

Megfordítva: szüksézáví, mégis sokatmondó lesz a közlés; állítmány nélküli mondatok gyorsan pergetik az eseményeket: »Hát Ádám ide benyit. Kölcsönös-üdvözlés s a vélemények kicserélése az időjárás felől. Azután mondja János:

—Hát-talán fiákert? —

— Leginkább, — mondja vidáman Ádám« s máris megértették egymást [31].

A személytelenségre való törekvését Tömörkény néha grammatikai lehetőségekkel valósítja meg, nevezetesen a szenvedő és visszaható (ál-visszaható) igealak használatával:

» . . . A nyelveknek nem szabad széjjelebb állni, mint ahogy az *megkívánátódik.*« [32].

»Se nem könnyebb, se nem nagyobb, mint ahogy az tőle *megkívántatik* [33].

»Az asszony szótlanul *ágyalódik*« [34].

Ma is tulajdonsága a szegedi népnyelvnek ez a »személytelenkedés« a szenvedő és visszaható igékkel. Pl. »Ma mosódik« — »Ma mosunk« helyett. »Mikor hordódik a kukorica?« — »Mikor hordjuk a kukoricát?« — »Mi föl ma ebédre nálad?« — »Mit főzöl« helyett; a gyakoritással meg a szerénykedést fejezik ki: — »Hamar kisöprögettem a szobát, fel is kefélgettem« — egyáltalán nem a felületes, könnyebb cselekvést fejezik ki vele!

Ugyancsak jellegzetes Tömörkénynél a határozói igenév gyakori használata.

»Csak így gyarapodhatván egyre jobban a mesterség belső ismeretében.« [35].

»Ádám fordítja a talicskát jobbra-balra figyelemmel kísérvén, hogy miként kotyog a vastengelye.« [36].

»Belátván az ügyek állapotát mondta az asszony.« [37].

Tömörkénynek ez az igenévhasználata a népnyelvhez viszonyítva keresett, a köznyelvben sem élünk már vele.

Mondatfűzésében gyakran használja Tömörkény előzetes gondolatai eredményeinek összefoglalására, magyarázatára a »szóval« kötőszót [38].

»... szóval az azon idő szerint való fölfogás szerint „úri” kocsin négy forint volt a fuvar taksája.« [39].

»Szóval egy kocsi rokon jött.« [39].

»... szép bicska szóval, tülök a nyele.« [40].

»Szóval ez az állapot az, amikor megjelenik a rendőr.« [41].

A térben, időben egymás melletti eseménysor utolsó mondattagját »ellenben« kötőszóval fűzi össze kapcsoló »meg«, »pedig« értelemben.

»Furkót vitt az egyik, ásót és lapátot a másik, *ellenben* Dani Sándor kocsival ment.« [42].

»Nagy Péter lesz a zöld csikó, Szemerédi Mihály a makk csikó, *ellenben* a piros csikó Bujdosó Jánost jelképezi.« [43].

Az -e kérdőszócska szórendi szabályait sértő egy-néhány hely láthatólag tudatos, ugyanis átképzeléses esetekben, vagy a szereplők egyenes beszédében fordul elő.

»Nincsen repedés-e rajtuk?« [44].

»Kell integetni az állat előtt ..., hogy nem-e ijedős?« [45].

»... meg kell rántani a ló farkát, hogy nem-e hamis szőrből van ragasztva.« [45].

Ez a helytelen használat a legutóbbi időkig a népnyelvben jelentkezett csupán [46], hovatovább azonban a köznyelvben is tért hódít.

* * *

A felsorakoztatott példák, érdekes, szokatlan mondattani jelenségek Tömörkény egy-néhány (alább felsorolt), kizárólag *paraszt-témájú* növel-lájából valók.

A továbbiakban Tömörkény nyelvében jelentkező példákon szeretném megvizsgálni, hogy

a) vajon a mondatátszövődés egyszerűen mondatrendi jelenség-e csupán, ahogy ezt ZOLNAI idézett munkájában megállapítja, vagy távolabbi, a mellékmondatok keletkezésével összefüggő lélektani motívumok eredményeként kell vizsgálnunk őket. Segítségünkre lesz ebben a vizsgálatás-

ban a hangsúlyhelyzet figyelembevétele is, amely a mondatrend és szórend megváltoztatásával szintén más képet mutat.

b) A népnyelv — élőbeszéd — két jellegzetes tulajdonsága került itt egymás mellé: a mondatátszövődés és az átképzelés. Végso fokon mind a kettő a gondolat, ill. mondatfűzés különleges esete. Csak az előbbiben a szintagmatikus kapcsolatok valami okból való felbomlása, szokatlan rendje, a másikban a beszélő és hallgató viszonyának váratlan, ill. nyelvi-
leg be nem vezetett megváltozása, személyeltolódás okozza a grammatikai bonyodalmat [47]. A kérdés eddigi boncolgatása azt mutatja, hogy mindkét mondatfűzési jelenség a mellékmondat keletkezésének és lélektani szempontoknak a figyelembevételével, végso fokon csupán a stilisztika segítségével oldható meg.

Ezekhez a vizsgálódásokhoz nyújt értékes nyelvi anyagot Tömörkény Istvánnak a nép nyelvéből sarjadjó gazdag írói öröksége.

JEGYZETEK

- [1] Nyr. LXXVIII. : 44.
 - [2] Ált. nyelvészet, stilisztika, nyelvj. c. kiadvány. Bp. 1956 : 103–276.
 - [3] J. Ries: Was ist Syntax? 1927. (2)
 - [3a] Max Deutschbein: Vorwort zur Neuenglischen Stilistik. 1932.
 - [4] Klemm: Magy. Tört. Mondt. Bp. 1942 : 650.
 - [5] Vö.: Pais D.: Két fejezet a mondattanból Bp. 1950 : 4–5., Benkő László: A szó mint stíluselem, Szeged, 1956., a Szegedi Ped. Főisk. Évkönyve: 9–10. (itt még további irodalom), — Halász Gy.: Édes Anyanyelvünk. Bp. én. : 39. stb.
 - [6] Zolnai Gy.: Mondatátszövődés Bp. 1928 : 9.
 - [7] Vö.: Ortutay: Tömörkény I. Szeged, 1934 : 116.
 - [8] Uo. : 116.
 - [9] A nagyvíz. — Egyszerű emberek (továbbiakban: E. e.) Bp. 1914 : 99.
 - [10] Rónasági csodák — Rónasági csodák (R. cs.) Pécs, 1943 : 5.
 - [11] Cserzy Mihály Kint a pusztán c. kötetében Szeged, 1899.
 - [12] Ortutay i. m. 70–71.
 - [13] Pétör — Napos tájak (N. t.) Bp. 1940 : 161–162.
 - [14] Alku a szülével N. t. : 17.
 - [15] A szüle a regénnyel, Ravasz Kabók (RK.) Bp. 1956 : 43.
 - [16] Ortutay i. m. : 100.
 - [17] Uo. : 101.
 - [18] A nagyvíz, E. e. : 97.
 - [19] Disputa, R. cs. : 186.
 - [20] Vö.: Klemm: Magy. tört. Mt. : 644.
 - [21] Pétör, E. e. : 161.
 - [22] Ravasz Kabók, RK. : 175.
 - [23] Új talicska irányában, RK. : 112.
 - [24] Pétör, N. t. : 164.
 - [25] Vö.: Hercegh: A közlés, sajátos formái Tömörkény és Móra stílusában. Nyr. LXXVIII : 203.
 - [26] Tanyaverés, E. e. : 65.
 - [27] Uo. : 62.
 - [28] Új talicska irányában, RK. : 117.
 - [29] Vö.: Horváth M.: Örkeny I. „Hóviharban” c. nov. köt.-nek nyelvéről. Nyr. LXXIX : 322.
 - [30] Bicskavásárlás, RK. : 187.
 - [31] Új talicska irányában, RK. : 116.
- Vö.: T. Lovas R. hozzászólása Balázs I. referátumához. Ált. nyelv. — stilisztika

- tika, — nyelvj. Bp. 1956:271.
- [32] Új talicska irányában. RK.:119.
- [33] Ravasz Kabók, RK.:163.
- [34] János a tengeri hallal, Nt.:30.
- [35] Új talicska irányában, RK.:112.
- [36] Uo.:117.
- [37] Tanyaverés, Nt.:64.
- [38] Vö.: *Benkő László*: Mondattan III. 1956:61. — Főisk. jegyzet.
- [39] A nagyvíz, E. e.:93.
- [40] Új talicska irányában, RK.:118.
- [41] János a tengeri hallal, Nt.:36.
- [42] Tanyaverés, Nt.:65.
- [43] Új talicska irányában. RK.:115.
- [44] Új talicska irányában. RK.:117.
- [45] Ravasz Kabók, RK.:173, 174.
- [46] *Horger*: Nyj.:170.
- [47] Vö.: *Balázs J.*: A stílus kérdései. Ált. nyelv., — stilsztika, — nyelvj. Bp. 1956:181.

НЕКОТОРЫЕ СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПИСАТЕЛЬСКОГО ЯЗЫКА ТЕМЕРКЕНЬ ИШТВАН

Мучине, Э. Сабо

В произведениях Темеркенъ Иштван, изображающих с художеством сегодешного крестьянина, его бытовые условия, кроме идиоматизмов народного языка мы можем найти и интересные синтаксические явления. Эти синтаксические конструкции характеризуют преимущественно народный и живой язык. В случае таких предложений мы не достигаем цели с обыкновенным грамматическим анализом. Кроме речевой ситуации, характер писателя, тема и жанр требуют и обосновывают определенные формы, которые нераз схематический метод, грамматики не может решать без помощи стилистики. — К созданию этого комплексного испытательного метода даёт помощь автор на основании примерных предложений Темеркенъ.

EINIGE EIGENARTIGKEITEN DER SATZBILDUNG IN DER SCHRIFTSTELLERISCHEN SPRACHE ISTVÁN TÖMÖRKÉNY'S

von
FRAU E. MUCSI

In den Werken István Tömörkény's in welchen er den Szegeder Bauer und dessen Lebensverhältnisse so künstlerisch beschrieben hat, kann man ausser den volkssprachlichen Eigenheiten interessante syntaktische Erscheinungen beobachten. Diese durchwobenen und durch die Phantasie umgestellten Satzstrukturen sind hauptsächlich Merkmale der Volkssprache und der alltäglichen Sprache. Mit den Regeln der gewohnten grammatischen Analysierung kommt man bei diesen Sätzen nicht zum Ziel. Ausser der gegebenen Lage kommt auch die Individualität des Schriftstellers in Betracht, das Thema und die Gattung des Werkes fordern und begründen gewisse Formen, welche durch die oft schematisch gewordenen Analysierungsmethoden ohne Beihilfe der Stilistik nicht gelöst werden können. — Die Verfasserin gibt auf Grund von Sätzen Tömörkény's Anleitung zur Entwicklung der Methode, den Satz in dieser komplexen Anschauung zu untersuchen.